

ISSN 1226-4490

*International
Journal of
Central
Asian Studies*

Volume 11-1 2007

**Editor in Chief
Choi Han-Woo**

**The International Association of Central Asian Studies
Korea University of International Studies**

International Journal of Central Asian Studies

Editorial Board

Prof. Dr. H. B. Paksoy (Texas)

Prof. Dr. Emine Yilmaz (Ankara)

Prof. Dr. Juha Janhunen (Helsinki)

Prof. Dr. Kim Ho-Dong (Seoul)

Prof. Dr. Valeriy S. Khan (Tashkent)

Prof. Dr. Choi Han-Woo (Seoul)

On matters of announcement of books for review etc. please contact the Editor.

Korea University of International Studies
5-357 Hyochang-dong, Yongsan-gu, Seoul 140-897, Korea
Fax: +82-2-707-3116 Email: kuis@kuis.ac.kr
Homepage: <http://www.kuis.ac.kr>

The International Association of Central Asian Studies

Co-Chairman : Prof. Baipakov K.M.

(Director of Institute of Archeology,
Kazakhstan)

Prof. Choi Han-Woo

(Korea University of International Studies,
Korea)

Prof. Dilorom Alimova

(Director of Institute of History, Uzbekistan)

Prof. Jumabaev B.M

(Director of Institute of Oriental Language and
Culture, Kyrgyzstan)

Directors : Prof. Baipakov K. M

(Institute of Archeology, Kazakhstan)

Prof. Choi Han-Woo

(Korea University of International Studies, Korea)

Prof. Khan Valeriy

(Institute of History, Uzbekistan)

Prof. Kim German

(Kazakhstan National University, Kazakhstan)

Prof. Rtveladze E.T.

(Institute of Art, Uzbekistan)

Prof. Tuaikbaeva B.T.

(Academic Accomplishment Center, Kazakhstan)

General Secretary : Dr. Kim Byung-II

(Korea University of International Studies, Korea)

The International Association of Central Asian Studies

Fetisova 3, Mirobod, Tashkent, Uzbekistan

Tel: (99871)-191-9540 E - mail: kuis@kuis.ac.kr

© IACAS & KUIS 2007

This journal and all contributions contained therein are protected
by copyright.

Any use beyond the limits of copyright law without the
permission of the publisher is forbidden and subject to penalty.
This applies particularly to reproductions, translations, microfilms
and storage and processing in electronic systems.

**This Journal is sponsored by
Institute of Asian Culture and Development
Printed in Seoul, Tashkent**

ISSN 1226-4490

Sûfî Allahyâr ve *Sebatü'l-Âcizîn*'i: 18. Yüzyıl Doğu Türk Edebî Dilinde Mahallîleşme Eğilimleri Üzerine

A. Deniz Abik
Çukurova Üniversitesi

Özet

Sebatü'l-Acizin, Sufi Allahyar'ın dinî tasavvufî bir mesnevisidir. Doğu Türk yazı dilinin XVIII. yüzyıl ürünü olan Sebatü'l-Acizin, Çağataycanın Klasik sonrası dönemi içerisinde değerlendirilir. Klasik sonrası dönemin temel özellikleri içerisinde mahallîleşme dile getirilir. Bu bildiride Sebatü'l-Acizin'de mahallîleşme örnekleri değerlendirilmiştir. Eserin klasik dönem Çağatayca metinlerden söz varlığı, biçim bilgisi ve ses bilgisi bakımından ayrılan yanları ortaya konulmuştur. Sebatü'l-Acizin'de mahallîleşmenin ölçütlerini tespit için bir deneme yapılmıştır. Bu ayırıcı özelliklerin hangi lehçelerle bağlantılı olabileceği tartışılmıştır.

Anahtar Sözcükler

Sufi Allahyar, Sebatü'l-Acizin, Çağatayca, Doğu Türkçesi

Abstract

Sufi Allahyar and his work Sebatü'l-Acizin: On Tendencies of Localization in 18. Century Eastern Literary Turkish

Sebatü'l-Acizin is a religious and Islamic mystical poem (Mesnevi) of Sufi Allahyar's. Sebatü'l-Acizin, which is the work of Eastern literary Turkish in XVIII century, is appraised in the post classical period of the Chagatay language. Among the basic principles of the post classical period localization is mentioned. The examples of localization in Sebatü'l Acizin are appraised in this essay. The work differs from the other classical period Chagatay texts with regard to vocabulary,

morphology and phonetics. The different sides of this work have been exposed in this essay. The criteria of localization have been tried to determine in *Sebâtü'l-Âcizin*. It has been discussed whichever dialects can be connected to these distinctive characteristics in this essay.

Key Words

Sufî Allahyar, *Sebâtü'l-Âcizin*, Chagatay Turkish, Eastern Turkish

1. Çagataycanın klasik öncesi, klasik dönem ve klasik sonrası olmak üzere üç dönemde değerlendirilmesi Eckmann'ın bugün yaygın olarak kullandığımız ayrımına dayanır. Eckmann, İslamî Orta Asya edebi Türk dilinin son halkası Çagatayca'yı 20. yüzyılın başlangıcına kadar getirirken dillik ölçütlere dayanmaktadır (1957). Eckmann, 1600 ile 1921 yılları arasını Klasik sonrası devir olarak tanımlarken bu dönemde, bir yandan Nevâyî dilinin dikkatli bir taklidinin, diğer yandan Özbek unsurlarının etkisinin olduğunu belirtir. Bu dönemin temsilcileri olarak Ebul-gazi Bahadır Han, Meşreb, Saykalî, Sûfî Allahyâr, Turdı, Hüveydâ, Munis Harezmi, Muhammed Rıza Agâhî, Ömer Han, Nadire, Mahzune, Üveysi, Külhanî, Mahmur, Mukîmî, Nemenganlı Şevkî gibi isimleri saymaktadır (Eckmann, 1988: XIV).

On dördüncü yüzyılda değişik bölgelerde birden çok yazı dili ile var olan Türkçe, on beşinci yüzyıldan sonra Türk yazı dili olarak iki ana kol hâlinde varlığını sürdürmüştür: Batıda, Anadolu'daki Türk yazı dili ile çağdaşı Doğu Türk yazı dili Çagatayca.

Sebâtü'l-Âcizin, Doğu Türk yazı dilinin XVIII. yüzyıl mutasavvıf şairi Sûfî Allahyâr'ın elimizdeki nüshalarına göre 1800 beyite yakın dini tasavvufi bir mesnevisidir.

Eckmann, “Şeybaniler devrinde yeniden moda hâline gelen ve XVIII. yüzyılda Buharalı şair Sûfî Allahyâr'ın divanı ve mesnevileri yoluyla Orta Asya şehirli, hatta göçebe Türkleri arasında büyük rağbet gören tasavvuf şiiri XIX. yüzyılda hemen hemen sönmüştü” derken (1964: 122), Zeki Velidi Togan'ın *Haturalar*'ındaki bazı cümleler, Sûfî Allahyâr'ın 19. yüzyılda Doğu Türk dünyasındaki yerini göstermesi bakımından önemlidir:

“Onun (annemin) bana öğrettiği Farsça ve Türkçe şiirler yalnız ahlakî parçalardan ibaret değildi. Bunların arasında edebi estetik şiirler

de vardı... Öte yandan öğrettiği ahlakî şiir ve hikâyeler de bir hrestomatiya (antoloji) şeklinde bir araya toplanmış şeylerdi. Onların çoğu annemin hafızasında idi. Bunlar başlıca Attar'dan, Celaleddin Rumî'den, Nevâî'den, Yesevî'den, Sûfî Allahyâr'dan derlenmiş parçalardı. 1957 senesi başında Pakistan'ın Lahor Üniversitesinin misafiri idim. Burada Fars edebiyatı profesörü olan dostum Muhammed Bakır'ın evinde 19. yüzyılda Haydarabad Nizamî'nin ordu kumandanlarından aslen Buharalı Özbek olan birisinin de oğluna aynı annemin bana okuttuğu kitapları ve şiirleri bizzat okutmuş olduğunu görünce bu talim programının 19. yüzyıl Türkleri arasında dahi ne kadar yaygın olduğunu görerek hayret ettim" (1999: 20, § 12)¹.

Zeki Velidi Togan'ın çocukluğunda annesinden öğrendiği Sûfî Allahyâr'ın şiirlerinin hafızasına nasıl işlendiğini *Hatıralar*'daki şu cümleyle de görmek mümkündür:

"Otomobille şehir dışında bize yazlık olarak tahsis etmek istedikleri "daça"yı yani sayfiyeyi görmeye gidiyordum. Sûfî Allahyâr'dan hatırımda kalan şu parçayı hep tekrarlar ve Moskova etrafındaki bu muhteşem daçalardan ne çıkar derdim:

Tevekkül genciden ey yüz ögürgen

Buyurganga muhaliftir bu yörge

Yani: Ey tevekkül hazinesinden yüzünü çevirmiş olan kimse zaten yürüyüşleri Tanrının buyruğuna aykırıdır (Togan, 1999: 280, § 171)."

Sûfî Allahyâr, Orta Asya Türkleri içinde sadece Türkçe şiirleriyle değil, Farsça eserleri ile de yaygın olarak tanınan ve okunan bir mutasavvıf şairdir. Yine Togan'ın *Hatıralar*'ı bu konuda bilgi vermektedir:

"Annem Farsçayı yalnız dil olarak değil, 13.yy İran sufi şairi Attar ile 18. yüzyılda Buhara'da Türkçe ile birlikte Farsça da yazan Sûfî Allahyâr'ın telkin ettikleri mistik fikirlerin dili olarak benimsemişti" (Togan, 1999: 10, § 7).

Togan'dan benzer durumu anlatan bir başka alıntı:

"Şemseddin , oğlu İbrahim'i babamın medresesinde okutuyordu...İbrahim tahsili bıraktı ise de kitap okuma zevkini muhafaza

¹ Togan'ın Başkurt Türklerinden olduğu bilinmektedir.

etti., gerçekten çok okurdu. Onun Rusçadan en sevdiği Lermontov, Farsçadan Attar ve Allahyâr, Türkçeden Nevâî ve Muhammediye idi” (1999: 26-27, § 16).

Sûfî Allahyâr’ın *Sebâtü'l-Âcizîn*’inin pek çok yazma nüshası yanında basmalarının da bulunması, Togan’ın tanıklığını doğrulamakta, Allahyâr’ın yaşadığı 18. yüzyılda tanındığı gibi 19. ve 20. yüzyılda da tanındığını, okunduğunu ve Türk dünyasında ortak bir değer olarak varlığını ortaya koymaktadır. Hofmann, 1969’da farklı hacimde 50’ye yakın yazma künyesi verirken İstanbul, Kazan ve Taşkent’te olmak üzere on baskısı olduğunu kaydetmektedir. 1802’den başlayarak 1901’e kadar uzanan baskı tarihleri Sûfî Allahyâr’ın eserinin yaygınlığını göstermektedir (Hofmann, 1969: 75-80). Hofmann’ın tespit ettiği yazma nüshalar dışında, bugün değişik ülke kitaplıklarının kataloglarında da *Sebâtü'l-Âcizîn*’i buluruz: Tercüman Yazmaları, Macar Bilimler Akademisi, Tataristan, Başkurdistan katalogları. Bu katalogların da taranması ile yazma nüshaların sayısı iki katına çıkabilir. Yine basmaların sayısı da yakın tarihlerdeki Taşkent, Tahran, Şam, Peşaver baskılarıyla artmıştır (Mahdum, 1993:VII).

Sûfî Allahyâr’ın *Murâdü'l-Ârifîn* ve *Meslekü'l-Muttakin* adlı Farsça mesnevileri yanında, Türkçe *Sebâtü'l-Âcizîn*’in yanı sıra Farsçadan *Fevzü'n-Necât* veya *Sirâcü'l-Âcizîn* adlı bir tercümesi vardır (Hofmann, 1969: 71-81; Köprülü, 1988: 320; Eckmann, 1965: 380). *Sebâtü'l-Âcizîn*’in geçen yüzyıl ve yüzyılımızdaki matbu metinleri üzerine bir yüksek lisans çalışması hazırlayan Mahdum, “Sûfî Allahyâr sadece şair değil aynı zamanda da fakih ve mutasavvıftır. *Meslekül-müttekin* onun fıkıh ilmindeki hâkimiyetini gösterirken *Murâdü'l-Ârifîn*’de tasavvuftaki derinliğini ortaya koyar. Farsça, bir divanı ile *Mahzenü'l-mutiin* isminde iki kitabı vardır. Türkçe olarak yazdığı tek eser olan *Sebâtü'l-Âcizîn*’den başka rubai, gazel ve müstezatlardan oluşan birkaç müteferrik Türkçe şiirleri vardır” (Mahdum, 1993: 2) demektedir. Mahdum’un belirttiği *Farsça Divan* ve Farsça *Mahzenü'l-Mutiin* üzerine başka kaynaklarda kayda rastlayamadım.

Allahyâr, *Sebâtü'l-Âcizîn*’de, “on iki bin beyitten fazla olan, birçok fıkıh meselesini dört mezhebe göre açıklayan bir ilmihal kitabı durumundaki *Meslekü'l-muttakin* adlı mesnevisini şu beyitlerde anarak tanıtmaktadır:

Bitipsen Farsî tildin kitabi / Tamam anda mesâ'ilin cevâbı / heme fetvâ vü taqvanıñg beyânı/ on ikki miñg'din artuq beyti anı" (Mahdum, 1993: 3; Berlin G 1598 vd.).

Sûfî Allahyâr, *Sebâtü'l-Âcizîn*'de Farsça eserinden söz ettikten sonra Türkçede az yazdığını da belirtmektedir: didiñg şey-i kâlîni türkî tildin / kiç imdi elbette bu kâl u kıldin (Berlin G, 1600).

A.N. Mahdum, "Müşterek Orta Asya Türkçesi ile yazılan *Sebâtü'l-Âcizîn* isimindeki eseri Orta Asya, İran, Afganistan Türkleri arasında çok yaygın olarak sevilip okunmaktadır. Arap harfli yazıların okunuştaki esnekliğinin de tesiri ile ayrı lehçeler konuşan bu insanların hepsi belki de *Sebâtü'l-Âcizîn*'in kendi şivelerinde yazıldığını zannetmektedirler. Bu kitap bu bölgelerde Kur'an-ı Kerim'i bitiren bir talebenin ilk okuyacağı eser durumundadır. Nitekim İran'da neşredilen *Sebâtü'l-Âcizîn*'in girişinde Türkmençe olarak şu cümle yazılıdır. 'Ama ba'd bütün Türkistan ve bilhass bu aralarda ata baba arka be arka Kuran-ı Kerimi tamam edenden songra okudulan dersi meşhur kitaplarımızdan biri *Revnakül-İslam-ı Vefaii* ve biri *Sebâtü'l-Âcizîn*-i Sûfî Allahyâr'dur"' bilgisini vermekte haklıdır (Mahdum, 1993: 3). Başkurtların Sufî Allahyâr ve Sopi Allahyâr, Tatarların Sufî Allahyâr, Kazakların Sofî Aldıyar, Allayar Sopi, Özbeklerin Sufî Olloyor olarak andıkları Sûfî Allahyâr, Buhara Hanlığı topraklarında Astrahaniler döneminde (1620-1753) doğmuş olmasına rağmen yukarıda da belirttiğimiz gibi İdil-Ural bölgesinde Tataristan ve Başkurdistan'da, Orta Asya'da, İran'da, Anadolu'da, Pakistan'da eserlerinin yazma ve basmalarıyla karşılaşmamız itibariyle etkinlik alanının genişliğini göstermektedir (TDEA, 2002: 356, 357). *Sebâtü'l-Âcizîn* için yazılan *Risala-i Gazize* (Risale-i Azize) adlı bir şerhin olması yine eserin Türk dünyasındaki İslâmî eğitimin parçası olarak önemini göstermekte, İslâmî, dinî eğitim vesilesi ile kültürel birliğin temel ögesi olan dil ögesinin korunmasına işaret etmektedir.

Doğum yeri itibariyle – Kette Kurgan- ve dili bakımında tam bir Orta Asyalı şair olarak değerlendirilen Sûfî Allahyâr, Tatar şiirinin gelişim seyriyle yakından ilgili görülmektedir. Ömrünün bir kısmını Kazan'da geçiren Allahyâr, burada Tatar aydınları ile yakın ilişkiler kurmuş, etrafına pek çok mürit toplamıştır. *Sübati'l-Gacizin*

(Güçsüzlerin sebatı) / *Sebâtü'l-Âcizîn* Tatar şiirinin gelişmesinde etkili olmuştur. Abdurrahim Otuz İmeni (1756-1836) ve Taceddin Yalçıgül gibi geleneğe bağlı ünlü Tatar şairlerini etkilemiş bir kişiliktir (TDTEA, 2001:142; Abbasov, 1996: 78).

Kazan'da 1858'de *Risale-i Azize*, *Şerh-i Sebâtü'l-Âcizîn* adıyla (senede 1275) yayımlanan şerhte, şarih Taceddin Yalçıguloğlu, kendisinden *Sebâtü'l-Âcizîn* kitabını Türkî diline tercüme etmesini istediklerini, çünkü *Sebâtü'l-Âcizîn*'nin çeşitli lugatle tedvin olunduğunu onun gizli lugatlerini öz dilleriyle anlatmasını istediklerini, fakat kendisinin buna yönelmediğini, ancak kendi kızı Azize'nin isteği üzerine şerhe karar verdiğini anlatır (1858: 3).

“Bu dört kitâbnı taşnîf kılıp ħalâyık arasında kerâmeti meşhur oldı, şeyĥ ħabibu'llahnıñ mu'teber ħalîfelerinden oldı aymışlar bu sebâtü'l-âcizîn dört kitabnıñ içinde köz alar eger müşkilreki turur zirâ ki envâ' luğat ilen müdevvendür. Şunuñ için bu faķır, Tâcû'd-dîn iltimâslarını ħabul iylep evvel Allâh ismi birle şerĥ ibtidâ kıldı. (*Risale-i Azize*, 1858, 7) Beyt: kilid-i besmele gülzâr-ı 'ilmniñ / revâcı revnâķı bâzâr-ı ilmniñ/ sadran-ı ħaslet nazmı telhi/ eķâlîm-i kelâm pâdişâhı/ şenâ sultânıdur elĥamdülillâh / turur revnâķı her şâm seĥergâh / bu tâcüddîn ilâhî bî-nevâdur/ teraĥĥüm kıl ilâhî bi-tüvâdur/ huzur eyledi ħalbe gâh gâhî / inâyet eyle be-fazl ilahî / ki bu sebâtül-âcizîn bir bedi'adur/ milel erbâbına ħayri ħafîdür/ tarîĥatde olan her bir 'aķîde / olur nazmıda bir mühr-i ferîde/ ħalâvetde ne beñzer ħand-ı mısra / fedâ-i rûĥdur ta rûz-ı ħaşre/ bilem dirsniñ bu fende ilmihâli / nazardan koma bu nazmü'l-le'âlî / bu nazmdan Allahyâr murâdı/ beyân-ı ehl-i sünnet i'tikâdı (*Risale-i Azize*, 7-8).” diyerek *Sebâtü'l-Âcizîn*'in muhtevasını da ortaya koyar.

Semerkant Buhara arasındaki Kata /Kette Kurgan yakınlarındaki Minlar köyünde 1633'te veya 1631'de doğan Allahyâr'ın babası kimi kaynaklara göre, Alahkulı (Temiryar)'dır, kimi kaynaklara göre ise Ahmet Kulı Atalık'tır (TDTEA, 2000: 102; TDEA, 2002: 356). Özbek Türklerinin Hita kolundan olan Allahyâr, zamanındaki ilim sahiplerinden

ehl-i sünnet itikadını ve Hanefi mezhebi fıkıh bilgilerini öğrenmiştir. Bir ara Buhara Hanlığında tamgacı olmuş yani gümrük idaresi reisliğinde bulunmuştur. Nakşibendî halifelerinden Habibullah Şeyh Nevruz'dan feyz alarak kemale erdiği söylenir. Daha sonra tamgacılıktan ayrılarak halkı irşad ile meşgul olmuştur. 1721 veya 1723 yılında vefat etmiştir. Rahşvar adlı köyde vefat ettiği, bu köyün daha sonra Allahyâr adını aldığı kaydedilir (TDTEA, 2000: 102; TDEA, 2002: 356).

Şiirleri öğretici, tasavvufî, ahlaki nitelikte olduğu için Ahmed Yesevi'nin 18. yüzyıldaki takipçisi olarak değerlendirilebileceği çeşitli kaynaklarda dile getirilir.

Kette Kurganlı, hayatının büyük bölümünü Buhara'da geçirmiş, Yesevi birikimine sahip Sûfî Allahyâr'ın kişiliği etrafında efsaneler oluşmuştur (Hofmann, 1969: 71).

2. Klasik sonrası Çağatayca metinlerde, mahallîleşmenin biçim bilgisi ve ses bilgisi özelliklerinin yanı sıra özellikle söz varlığında etkin olduğunu söylemek doğru olacaktır. Klasik dönem metninin tüm söz varlığını kapsayan bir sözlüğüne henüz sahip olmamakla birlikte, Klasik dönemde Arapça ve Farsça kelime kadrosunun daha ağırlıklı olduğu söylenebilir.

17. yüzyıl Çağatay Türkçesini temsil eden *Şecere-i Terâkime*'nin dili için Kononov, "Ebulgazi'nin eserlerinin dili Çağatay dilinin son dönem türü olarak belirtilebilir, bu tür dile girmiş Arapça ve Farsça sözcüklerin sınırlı kullanımı sayesinde sözlük kadrosunun önemli ölçüde değişmesi sonucu klasik Çağataycanın biçimsel yapısını korumaktadır, yani kendi yapısı içinde halk konuşma dilinin sözlüğüne yakın bir leksik kullanımı vardır" demektedir (K.Ölmez, 1996: 31).

Kononov'un bu ifadesinden de mahallîleşme ile özellikle söz varlığındaki Türkçe kelime kadrosunun artmasının kastedildiği anlaşılmaktadır. Ancak, A. İnan'ın *Şecere-i Türk* için her sahifede ortalama 197 kelime vardır, bu sahifelerin kiminde en çok %14 kiminde ise en az %5 yabancı kelime vardır tespitini, Z.K.Ölmez *Şecere-i Terakime* ile karşılaştırdığında *Şecere-i Terâkime*'de %25 oranında yabancı kelime bulunduğunu belirtir. A. İnan, Ebulgazi'nin dili ile Çağatay klasiklerinin dili arasında sözlük bakımından en ufak bir fark

bile bulmak mümkün değildir demek, Ebulgazi'nin Çağatayca yazmadığı iddiasının doğru olmadığını belirtmektedir (1957: 31).

Eckmann, Çağatay edebiyatının son devir yazarlarının eski konulardan bahseden eserlerinde divan edebiyatı vokabülerini kullandıklarını, yeni konular işledikleri zaman klasik Çağatay gramerine pek dokunmadan Özbekçe hatta Rus işgalinden sonra Rusça kelimeler kullanmaktan kaçınmadıkları söylemektedir (Eckmann, 1964:123).

Yine *Şecere-i Terâkime*'nin Leningrad nüshasının önsözünde, eserin dili için verilen “klasik Çağatayca edebî dilinin Özbek lehçesi ile karışmış numunesidir. Klasik Çağatayca ile Ebulgazi'nin *Şecere-i Türk* ve *Şecere-i Terâkime* nüshaları mukayese edilirse görülür ki XVII. asırdan itibaren klasik Çağatayca yaşayan Türkmen ve Özbek lehçelerinin tesiri ile eski kuvvetini kaybetmiştir” ifadesi (K. Ölmez, 1996: 31), mahallîleşmenin klasik dile Türkmen ve Özbek özelliklerinin girmesi yoluyla gerçekleştiği kanaatini belirtmektedir.

Z.K. Ölmez, Ebulgazi'nin dili ile Klasik Çağatayca metinlerin dilini karşılaştırarak altı maddede farklılıkları belirtmiş, bunun yanı sıra Ebulgazi'nin söylediğinin tersine Arapça, Farsça ve Çağatayca kelimelerin kullanılmasının yanında Çağataycada bulunmayan Türkmençe ve Özbekçe kelimelerin de (*tup, yav, yavla-, day* Özbekçe; *kızgan, uzat-, heley, denli* Türkmençe) bulunduğuna işaret etmiştir (K. Ölmez, 1996: 34).

K. Ölmez, Çağataycada uyuma giren belirli geçmiş zaman 1. tekil kişi çekimindeki uyumun birçok yerde korunmasına rağmen manzum bölümlerde bütünüyle bozulduğunu belirtmektedir: *başlatum* 100a-15, *bardum* 100a18, *keldüm* 100b-58 (1996: 33). Çağataycada genellikle ötüm benzeşmesine uyan eklerin *Şecere-i Terâkime*'de işlerliğinin Oğuzcanın etkisi ile çok az olduğunu, eklerin başındaki ünsüzlerin genellikle ötüm uyumuna aykırı kullanıldığını belirtir: *ışıkde* 82a-13, *çıkğan* 68b-8, *ışıkđin* 88b-9. Çağataycada kullanılan yeterlik çatısını kuran *al-* yardımcı fiili yerine Oğuzcanın etkisi ile *bil-* yardımcı fiilinin kullanıldığına işaret eder: *ayta bilmey miz* 84b-16, *kıla bilmedi* 89b-3. Çağataycada *alar* olan işaret zamirinin *Şecere-i Terâkime*'de hep *anlar* olarak görüldüğünü kaydeder. Çağatay Türkçesinde korunan Eski Türkçe sıfat yapım eki *+lıg*'ın Kıpçakçada olduğu gibi *-lı* olarak kullanıldığı örneklerin de bulunduğunu belirtir: *atlı* 67a-14, kanlı 96a-14,

közli 100b-5. Benzetme edatı *teg* ve *dek* yanında Ş.T.'de *day* biçiminin de var olduğunu kaydeder. Çağataycada kullanılmayan bu edatın Özbekçe Kıpçakça bir özellik olduğunu belirtir (1996: 33 vd.).

Eckmann, Çağatay edebiyatının son devrinde (1800-1920), devir yazarlarının artık konuşulmayan Çağatay dilini özenerek taklit ettiklerini söyleyerek konuşma dilinin Çağatay yazı dili üzerindeki etkisi sorusunun daha iyice incelenmemiş olduğunu kaydetmektedir (1964: 123).

3. Son dönem metinlerinin dilinin klasik dönem metinlerinden ayrılan özelliklerinin tespit edilmesi, Eckmann'ın (1964:123) belirttiği "konuşma dilinin Çağatay yazı dili üzerindeki etkisi" konusunda fikir geliştirilmesini sağlayacağı gibi, farklı nüshalar nedeniyle farklı lehçe özelliklerinden baskın olanların ortaya çıkarılmasında da etkili olacak ve durumun yeni yazı dilleri öncesi haberciliği tartışılabilecektir.

Bu doğrultuda *Sebâtü'l-Âcizîn*'in ve dolayısıyla nüshalarının klasik Çağatayca metinlerden ayrılan yanları şöyle sıralanabilir²:

3.1. Klasik dönem metinlerinde sıfat eki her zaman *+llg/k*, *+lUg/k'* tur. Metnimizde sıfat eki *+llg*, veznin gerektirdiği yerlerde *+ll* olarak görülmektedir: *türli* (330), *işretli* (372), *şiddetli* (390), *hasretli* (414), *imānli* (420), *ķurbetli* (463), *atlı* (529), *āfetli* (541), *gaftletli bende* (1193), *imānli ķul* (1250).

Vezin gereği açık heceye ihtiyaç olmadığı hiçbir durumda *+ll* kullanılmadığı görülür. kızıl *yüzlük* (339); kara *yüzlük* bolup (343) G / kara *yüzlüĝ* bolup 1894; *türlük* meşakkatler (345); keremlik padişaha (379); *sivüklük* bende (389), vahşetlik öy/iv bar (476); ne *türlük* kılınışing bar (486); *gamlık* köngülni (503); *sivüklük* bende (581); *haterlik* uyku /*haterlüĝ* uyku (468); *maĝfiretlik* bir ü bara (522); *keremlüĝ* (1252); kızıl *yüzlük* (1261); *türlüĝ* sıfatını (1312).

Bugün Özbek Türkçesine bakıldığında *+li* ve *+lik* eklerinin aynı görevde kullanıldığı görülmektedir. Nitekim *Özbek Tili Grammatikası*'nda *+lik* ve *+li* eklerinin görevdaş oldukları, *+lik* veya

² *Sebâtü'l-Âcizîn* için verilen beyit numaraları, metin yayını için hazırladığımız Götz Kataloĝunda yer alan Berlin nüshasının (G) beyit numaralarıdır. Süleymaniye nüshası (S) ile 1848 ve 1894, 1991 baskıları da bu metin yayını için karşılaştırılmıştır.

+li kullanılmasının farkı olmadığı belirtilmektedir. *Akıllı* ile *akıllık*, *kirişimli* ve *kirişimlik*, *çirayli* ve *çiraylık*. Bazı sıfatların ise +li alanları ile +lik alanları arasında anlam farkı ve görev farkı olabileceği belirtilir. *Balalı* hatun, *balalık* çağlar; *köylekli* adam, *köyleklik* çit(?) (ÖTG, 1975: 272 vd.). Kıpçak lehçelerinden Kırgızcadaki +IUU ve +DUU yuvarlak ve uzun ünlülü şekillerinin +lg'in /g/'sinin sızıcılaşarak düşmesiyle doğan bir durum olduğu bilinmektedir (Öner, 1998: 41). Tatarcada +II, Kazakçada +II, +DI (Öner, 1998: 40).

17. yüzyıl metinlerinden *Şecere-i Terâkime*'de görülmeye başlayan +II sonraki metinlerde giderek alanını genişletmiş gibi görülmektedir. Örneğin, Nemenganlı Abdülaziz Hoca'nın *Meczûb Divanı*'nda da +li ve +lig/k görülür: mürüvvet fütüvvetlidir bâ-vefâ 3-7; atlıg 34-11, günâhlıg 11-2 (Öztürk, 1995).

Bu doğrultuda *Sebatü'l-Âcizin* nüshalarındaki kullanımların karşılaştırılması fikir verebilir.

3.2. Tamlayan hâli için +nîng yanında sıkça +nî kullanımı klasik sonrası bir özellik olarak dikkati çekmektedir. +nî kullanımı vezin aksamasına dahi yol açan görünümler sunmaktadır:

kelam irmiş *sıfatını* birisi (106); *sıfatını* birisidür irade (112); yana halk itti *bizni* filimizni (117); ilâhî *birlikini*ni hürmetidin (382); ayurma *yahşılarnı* arasıdın (415); iki *menzilni* vasfın sanı bolmas (430); tili yoktur bu *kulni* özr ayterge (524); yetimlerinin *közni* yaşı için (534); şikeste *bivelerni* derdi için (535); taşıp çıktı *kuduğni* ağızığa âb (983); kişi *tilni* yamanıdın bolur h'âr (1066); *bularni* barçasıdır mihribânlık (1092); bolur köp halk *özini* hâlidin seyr (1131); *yigenni* qarnı qaynar mis qazandağ (1035); nebidin yok *kişini* qurbı bâlâ (1180); uluğ bolğay *yirni* astı ziyânı (1277); tutup dâyim *yılanı* *quyruğni* (1359); ni gam imânlı *kulni* ölgenide (1250).

Nüsha farklarına bakıldığında +nîng ve +nî farklılıkları pek çoktur: *sıfatını* birisidür irade (112) Berlin G nüshası dışındaki nüshalarda hep +nîng, *bizni* (117), 1848 ve 1894 *bizni*ng, *birlikini*ni (382) 1894 *birlikini*ng, *yahşılarnı* (415) Süleymaniye ve 1894'te

yahşılarnıñg, *kulnı* (524), 1894'te *kulnıñg*, *kıduķnı* (983) Süleymaniye'de *kıduķnıñg*, *yigenni* (1035), Süleymaniye ve 1894'te *yigenniñg*, *tilni* (1066), Süleymaniye 1894'te *tilniñg*.

Aynı nüsha içinde ikili kullanımlarda da her zaman veznin etkili olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir: *yetimlerniñg közni yaşı için* (534).

Ayrıca tamlayan hâli ekinin dudak uyumuna bağlanıp bağlanmaması da incelenebilir: o *künniñg* heybetidin bi-şek ü reyb (391), Süleymaniye, *künnüñg*.

Eckmann, konuşma dilinin Çağatay yazı dili üzerindeki etkisi konusunda en göze çarpan değişiklik, klasik +*ning* genitiv eki yerine +*ni* ekinin serbestçe kullanılmasıdır, der (1964: 123). Özbekçede tamlayan hâli +*ning*'dir. Bazı hâllerde, aitlik ekinden önce +*ni* olarak kullanılır (Buran-Alkaya, 2001: 110). Özbekçede yazı dilinde +*ning* olan tamlayan hâli konuşma dilinde +*ni* olarak kullanılmaktadır (ÖTG, 1975, 2005). Kıpçak lehçelerinde Tatarca +*niŋ*, Kazakça +*niŋ*, +*diŋ*, +*tiŋ*, Kırgızca +*ni*, +*Di*, +*Un*, +*Dun*. Uygurca, ek +*nin*, Karaçay Balkar ve Kumuk lehçelerinde ek, +*ni*, +*U* dur (Zeynelov-Gedikli, 1993:79). Buna göre metnimizde görülen durum, Özbekçenin özelliği olarak ortaya çıkmaktadır. Nüshaların diğer özelliklerine göre Kumuk, Karaçay-Balkar değerlendirmeleri de yapılabilir.

3.3. Klasik Çağatayca metinlerde *zamir n*'si kullanılmaz. Ancak manzum metinlerde vezin zarureti, zaman zaman *zamir n*'sinin kullanıldığı örnekler gösterir (Eckmann, 1988: 46, 60, 65, 67).

Metinde zamir *n*'sinin kullanıldığı örnekler vardır: *nigular ortasında* iyleğay yād (503) G; *eger başında* yorsa āsiyā seng / rıza *cūyıda* andın bolmağay teng (580) S, 1894 *cūyında*; *anıñg hükmindedür* edbār u iķbal (675) G, *hükmidedür* S ; *koymağıl düşmen kolında* mübtelā (1621).

Vezin bakımından *zamir n*'sinin kullanılabileceği yerlerde kullanılmadığı görülür: *körünmes baş anıñg aldıda* bir māş (31) G,

aldında S, Kb; kiter *vaqtide* andağ boldı hâli (273) G, *vaqtinde* S; ayurma yahşılarnı *arasıdın* (415)G, *arasındın* S; eger *başında* yorsa âsiyâ seng/ rızâ *cüyida* andın bolmağay teng (580), S, 1894 *cüyında*; Süleymân *hızmetide* kıldı pervâz G, *hızmetinde* (23) 1848; kelim *ilgideki* kutluğ âsâyî (16) G, *ilgindeki* S, 1894, 1848; köziñg *aldıdağ* bigâne vü haviş (469) G, S, 1894 *aldındağ*; sakar *aldıda* turğandik kıılır ters (550) G, 1894 *aldında*; maḥḥabbet ehliniñg *aldıda* ma'düm (569)G, *aldında* 1894, *aldında* S.

Zamir n'sinin kullanımında nüshalar arasındaki farklılıklar nüshaların sahasını belirlemede ayırıcı olabilir. Örneğin Kazan baskısı ve Süleymaniye nüshasında veznin gerektirdiği durumlarda daha çok *zamir n*'si kullanımı var.

Klasik sonrası metinlerden olan ve mensur olan *Şecere-i Terâkime*'de *zamir n*'sinin kullanıldığı görülür: Bügdüz *ilindin*, kozıcınıñg *sözindin* çıkma; iliniñg içine alıp bar; kozıcı beg hem *kiyinindin* kitdi (K.Ölmez, 1996: 196 vd.).

Defter-i Çingiz-name'de de *zamir n*'sinin kullanıldığı görülür: öz *kolındın* halkınıñg barçasığa, kolındın kılıcını tartıp aldı, *artunda* bilmen sadağı bilmen kişi turur (Ivanics-Umanaov, 2002: 84 vd.).

3.4. Eski Türkçenin iç ve son ses *-b-*, *-b'*leri bakımından Klasik Çağatayca metinlerden farklılaşan özelliklere bakılabilir: Klasik öncesi Çağatayca metinlerde *iv* biçimi varken klasik metinlerde *öy* biçimi vardır. *öy* ve *iv* kullanımları bakımından karşılaştırma, nüshaların bölgesini tayin etmek açısından mümkün olabilir: *öy* (476) G, *iv* 1894; *öyni* (1212) G; *öyümde* (1309)G; kıvandı niçe kün dünyâ *öyigâ* (1432) G.

Aynı nüshada her iki kullanımın da görülmesi mümkündür. Bu tür durumlarda hangi şeklin baskın olduğuna bakmak gerekebilir. Elimizdeki metinlerden Berlin nüshası (G) çoğunlukla “öy”ü bulundurmakla birlikte *ivni* (1206) G biçimini tanımlayan örnekler de vardır.

3.5. Klasik dönem metinlerinde yönelme hâli +GA'dir. Şiirde iyelik eklerinden sonra vezin gereği +A bulunabilir (Eckmann, 1988: 60). Metnimizde vezin gerektirmeden de +A kullanımı bulunmaktadır:

könğül pür bî-bedeldür *sandukına* (154); sini saldım müselmānlıĝ *yirine* / kanı şükr itkeniñg miñgdin *birine* (489); kadem ĝam *kişverine* urmaĝıl hiç (602); tevekkül seyfini sıdĝ *ilgine* al (1281); bu nefis cāhile dünyā-yı bed kahr (1285); kişi taş ursa başa iy hüceste / külüp bakĝıl *yüzige* mişl-i piste (1485); hālikā kıyıl min öz *noĝsanıma* / köp cefā kıldım özimniñg *cānıma* (1610); hiç işancım yok 'amel *kılĝanıma* (1611); hālikā 'afv iyle ötken *yaşıma* / yaĝşı kullarını 'a+ā kıl başıma (1628); *könğlüme* dāyim maĝabbet yarı bir (1638).

kime körsetti bol fānī vefānı (1226); *kime* dir sin özünĝ kıldıñĝ *özünĝe* (1279);

taşka (60) G, *taşa* 1848,1894, *daşka* S; eger çāh *astıĝa* tüşse tapar çare (22)G, *astına* 1848.

3.6. Klasik Çaĝatayca metinlerinde *daĝı* olarak görülen kelimenin tüm nüshalarda *taĝı* olarak kullanılması önemli bir farklılıktır. Klasik dönem metinlerinde kelime başı *t-* birkaç kelimedede *d-*'ye dönüşür. Bunlar *daĝı*, *dik*, *durur*, *dégin*, *déginçe* kelimeleridir (Eckmann, 1988: 24-25).

Metnimizdeki *taĝı* örnekleri: *taĝı* niçük kim bendeni ĝalk itti mevlā / *taĝı* maĝluĝ irür fi'li vü kavli (161); *taĝı* peyĝamberimizdin burun bil / hüdāvendim kütübge kıldı nāzil (170); yörütgey tā şeri'ātiniñ kıyāmın / *taĝı* kılĝay yamanlar ihtimāmın(232); *taĝı* lezzet bilen şehvetge iy yār (250); veli bilmeñĝ *taĝı* andaĝ kidini (254); ziyān itme *taĝı* yitkür anĝa sūd (1481).

17. yüzyıl metni *Şecere-i Terākime*'de de *taĝı* görülür, *daĝı* görülmez. Yine 17. ve 18. yüzyıla ait nüshaları bulunan *Defter-i Çingizname*'de *daĝı* yanında *taĝı* da vardır (Ivanics- Usmanov, 2002).

Klasik dönem metinlerinden *taĝı* kullanımı ile ayrılan metinler bir arada değerlendirilmelidir.

3.7. Klasik dönem metinlerinde ek uyumsuzluğu konusunda Çağataycanın aslı kelimelerinde ek uyumsuzluğunun olmadığını belirten Eckmann, klasik devirde istinsah edilmiş yazmalarda ek uyumsuzluğunun nispeten az olduğunu ve müstensih tarafından yapılmış bir hataya bağlanabileceğini belirtir. Alıntı kelimelerde eklerin uyumsuzluğu, özellikle /i/ ünlüsünü bulandıran kelimelerin tercihen kalın ünlülü ekler almaları genel kural gibidir diyen Eckmann, *ademğa, emrga, bendeğa, bendelîğ, beşâretğa, devletlik, hükmiğa, sa'âdetlik; âdemîlîğdin, d1nğa, esirlikka, menzilğa, ğan1lerğa, nevâyiğa, vârislarığa* gibi örnekleri verir (1988:12vd.).

Metnimizde Türkçe kelimelerde ve alıntı kelimelerde uyumsuzluk örnekleri vardır.

3.7.1. Türkçe kelimelerdeki örnekler:

irâde iyleğaç ĥallâk-ı 'âlem / her işni bol didi boldı uşal dem (93) G, iylegeç S ; iyleğan (110); uluğ yolni koyup ölgünçe iy yâr / kâdem koyma tayar yirlerğa zinhâr (132) G, yirlerge S; işitgil bol Firavn emridin nil / kuyıdın yukarıge aktı bi-kil (256) ; peşimân anda hergiz kılmagey sūd (302) G, kılmağay S., 1894 ; yapup koşgey sa'âdet ehliğa baz (496) G, *koşkay* S, 1894; uşal ğamlik köngülni iyleğay şad / negüler ortasında iyleğay yad (503); yiberiñg tiz bara turğan yolumge (518)G, yolumğa 1894 ; +amâ' kılma taparge zer-nigârın / bu zer mihri bozar dînniñg hisârın (705); alıp kildük sañğa kaçgen kuluñgni / ĥatalar bâbını açgen kuluñgni (523) G , *kaçğan* S., *kaçқан* 1894; tili yoqtur bu kılını 'özr aytarge (524); bu kaçgen bendege kılğıl terahhüm (528) ; köylekiğa (577); tecavüz iyleğaç bolsa nedemde (1107); bile almañg bu şerbet tatmağunça / öziñgni yaşılarge katmağunça (1168), 1894 yaşılırga; muğaylan şipmeğil reyhanlı yirge (1461); yamanlık iyleğange yaşılık kıl (1484) ; du'ânı hergiz añğa kılmagey bed (1492); bu külmagni koyup gamdın bükülmag (1556); halika barışlarım baş iylegil / hırman-i rahmet manga çaş iylegil (1626); anda birgil onğ kolumge nameni (1635) .

3.7.2. Alıntı kelimelerdeki uyumsuzluklar:

alarının zarbige tab itmegey tag (301)G, Taşkent baskısı 1991 itmeğay; ne kim rizkige bolsa şeyb ü bālā (121); hudāyım körsetür dostlarge didār (103)G, dostlarğa S ve diğēr bütün nüshalarda; niçük ki cānınızge ot yağa siz (1113); uşal ğamlik köngülñi iylegay şad (503); min hatalik bendedür sin kerim (1641).

Ek uyumsuzluğu örneklerinin az veya çok oluşu, Türkçe ve alıntı kelimelerdeki durumu ve nüshalara göre farklılaşmaları nüshaların sahalarna ilişkin fikir verebilecek özellikler olarak değerlendirilebilir.

3.8. Klasik dönem metinlerinde olumsuz geniş zamanın 1. ve 2. tekil kişi çekiminde (-mAs +kişi zamiri) kullanılır. Eckmann, şiirde Azeri Türkçesi şekilleri olarak 1. tekil kişi için *tapman*, *qılman*, *istemen*, *tapmanam*, 2. tekil kişi için *diy almanğ*, *tapa almanğ* gibi şekillerin varlığına işaret eder (1988 :126).

Sebâtü'l-Âcizîn metninde de bu tür kullanımlar görülür, ancak ekleşme *-mAn* şekli yanında *-mAm* şeklinde de görülmektedir: bile *almam* iya na- kayıl evkat (458); *qılmam* (995); bile *almam* nihani terbiyetdin (1526) G; *dimen* tapılmağay bu neşelik kes (1536) G; veli *bilmenğ* tağı andağ kidini (254).

Metnimizde olumlu geniş zaman 1. tekil kişi çekiminde de Oğuz özelliği olarak kişi unsurunun ekleşmesi görülür; bu ekleşme, klasik Çağataycadan farklı olarak *-Am* şeklindedir: tapılğanda niçük cevlan *kıluram* (404).

Şecere-i Terâkime'de bir tanıkta geniş zaman çekiminde 1. çoğul kişide zamir yerine Oğuz özelliği olan zamirden ekleşmiş kişi eki kullanılmıştır: *avlarız* (K.Ölmez, 1996: 94).

Defter-i Çingiz-name'de de olumsuz geniş zaman 1. tekil kişide klasik dönemde de gördüğümüz *bilmen* gibi şekillere rastlamak mümkündür (Ivanics- Usmanov, 2002: 84).

Özbekçede olumsuz geniş zaman, Çağataycada olduğu gibi (-mAs +zamirlerle) yapılıdır (Coşkun, 2000:127vd.).

Geniş zaman çekimindeki bu tür özellikler de nüshaların sahasını ve yazı dilindeki mahallîleşmeyi göstermesi bakımından yararlanılabilecek ölçütlerdendir.

3.9. Klasik dönem Çağatayca metinlerde Eckmann'ın (1988: 95) sahte son çekim edatı olarak adlandırdığı *alında* yapısından ses düşmesi ve benzeşmelerle ortaya çıkan *allıda* 'ön, önce, huzur' anlamındaki kelime metnimizde hem *allıda* hem de daha çok olmak üzere *aldıda* biçimiyle görülmektedir:

azâzil *alhğa* çendan kılur reşk (1403).

günahıñ *aldıda* arz nice yok tag (459); köziñ *aldıdağı* bigâne vü haviş (469)G, *aldındağı* S, 1894; *adlıda* (550); maħabbet ehliniñ *aldıda* ma'dun (569)G, *aldunda* 1894, *aldında* S.; siniñ *aldıñdadur* çendan hatardın (1423); eger tapılsa nimet *aldıga* saç (1463); eger *aldıngda* tıfli bolsa na-geh (1472).

Şecere-i Terâkime'de *aldığa*, *aldımızda*, *aldına*, *aldında* biçimlerinin yanında *allı* biçimi görülmemektedir (K. Ölmez, 1996, 320).

Defter-i Çingiz-name'de de *aldığa*, *aldunda* biçimleri görülür (Ivanics-Uzmanov, 2002: 101).

3.10. Klasik Çağatayca metinlerde *bul*, *şul* işaret zamirleri görülmez. Özbek Türkçesinde de yazılı metinlerde nadiren *bul*, *şul*, *ul* işaret zamirlerinin görüldüğü belirtilir (Eckmann, 1988, 83; Coşkun, 2000, 93). Tatarca ve Kazakçada bu zamirler kullanılmaktadır (Buran-Alkaya, 2001, 187, 220).

Metnimizde *bul* işaret zamiri ve sıfatı kullanılmaktadır. aķide *buldur* iy ferzend-i âdem (143); sañğa sūd iylemes *bul* cism ü remiñg (?) (1048); işitti bul nidānı merhamet-nak (1417).

İşaret zamirleri zaman ve saha tespitinde ayırıcı olarak kullanılabilir.

3.11. Klasik Çağataycada eski Türkçenin *teg* edatı, *dék* olarak kullanılır. Metnimizde bir örnekte ilerleyici benzeşme sonucu ortaya

çıkan *dağ* / *dağ* biçimleri yazıya aktarılmıştır: yigenni karnı kaynar mis *kazandağ* (1035)G, *kazandağ* S.

Şecere-i Terakime'de *day* ve *dek* biçimleri kullanılır (K.Ölmez, 1996: 362).

Defter-i Çingiz-name'de *deg* ve *teg* biçimleri vardır (Ivanics-Uzmanov, 2002: 142).

Özbekçede eşitlik derecesi için (addiy derece) ve eşitlik hali için *däy* ve *dek* yapıları kullanılır (Coşkun, 2000: 78, 90).

Çağatayca *dék* edatı zaman ve saha teşhisinde kullanılabilir.

3.12. Farklı kelime kullanımlarının nüshaların yazılış alanlarını ve zamanlarını vermesi tartışılabilir.

Berlin nüshasında (G) *yit-*, 1894 ve 1848 baskılarında *tiy-*, 1991 baskısında *az-* olan kelime gibi nüsha farklarındaki kelimeleri yazılış zamanı ve sahası bakımından ayırıcı olarak almak mümkündür.

uşal halkıñğa tüz yoldın *yiterler* / *tiyerler* 1848,1894 / *azarlar* 1991.

alar öz cānlarığa zulm iterler (126)

Divanü Lugati't-Türk'te *tiyül* "kaybolan şey" anlamıyla bulunur (Atalay, 1986: 628). Eş anlamlı kullanılan üç fiilin bugünkü kullanım alanları nüshaların da alanlarını gösterir.

3.13. Klasik metinlerde *nege* ve *negu* soru kelimeleri vardır (Eckmann-K., 1988: 86). Özbek Türkçesinde *negä* soru zarfı vardır (Buran-Alkaya, 2001: 128), *nege* (niye) Kazak Türkçesinde de görülür (Buran-Alkaya, 2001: 222). Uygur Türkçesinde *negu* kullanılır.

Metnimizde de klasik dönemde olduğu gibi her iki şekil de vardır.

yırağ tüştüñg *nige* kırbetli yoldın (463) G, *neğu* S., 1894; *nige* kıldıñg perişān niyyetiñgni (488) G, *negu* S., 1894; *niğa* boldıñg munuñg dik ezder(?) nāb (1143) G, *neğu* 1894.

Çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımlar göz önüne alınarak klasik sonrası metinlerin yakın oldukları alanlar tayin edilebilir.

3.14. Emir çekimi nüshalar arasındaki ayrımlar için ölçüt olarak kullanılabilir:

ğayı köz bile dünyanı temaşa *ğalalük* (1663), biz munda niçük hurrem ü şad *ğalalük* (1665). Bu örneklerde görülen emir 1. çoğul kişi kullanımı, bugün Özbekçe ve Yeni Uygurcada vardır.

3.15. Soru kelimesinin ses özelliklerine göre zaman ve saha belirlemesi yapılabilir.

ğanı (452, 462, 489); *ğayı* (249, 590), *ğayu* (290); *ğay* (1073) G, *ğayı* S; *ğayı* (1097) gibi kullanımlar dikkate alınmalıdır.

3.16. K. Ölmez'in *Şecere-i Terâkime*'de Oğuzcaya yaklaşan özellikler içinde saydığı ötüm benzeşmesinin giderek ihlâli (1996: 33) bakımından *Sebâtü'l-Âcizîn*'in nüshaları farklı özellikler göstermektedir. Bazı nüshalarda ötüm benzeşmesine aykırı şekiller bulunur. Bazı nüshalarda ise düzenli olarak ötüm benzeşmesi yürür. Örneğin Berlin G nüshası bu özelliktedir.

Ötüm benzeşmesi de zaman ve saha ayrımında kullanılabilir.

3.17. Nüshalar arasında görülen farklı fiil çekimleri de ayırıcı olarak kullanılabilir.

Örneğin 51. beyitteki *körsele* (G) çekimli fiiline karşılık diğer nüshalarda *kördiler* çekimi yer almaktadır. Yine 52. beyitte 'köngüller *bolsun* andın aramide' dizesinde Süleymaniye nüshası *bolgay*, 1894 baskısı *bolsa* biçimini taşır. Lehçelerin emir, gelecek-istek ve şart çekimi kullanma eğilimleri nüshaların özelliklerini tayinde yardımcı olabilir.

3.18. *mı / mu* soru edatının düz ünlülü ve yuvarlak ünlülü oluşu da ayırıcı özellik olarak kullanılabilir.

Klasik metinlerde yuvarlak ünlülü olan edat, klasik sonrasında düz ünlülü olarak görülür.

3.19. Nüshalardaki değişik kelimelerin anlaşılmaması nedeniyle farklı kelimelerle karşılanması da nüshaların zamanını ve sahasını verebilir.

yatıp min yüz tapan asıgda susap / kişi yoştur tamuzğay katre-i āb (643)

Bu beyitteki *tapan* kelimesi nüshalardan birinde *topan* (1894), diğesinde *tiyin* (S) olarak kaydedilmiştir. Örnek beyitteki görülen *tapan* gibi değişik kelimelerin anlaşılması, yerine başka bir kelimenin konması, bu kelimedenden geriye ve ileriye giderek hangi lehçelerle ilinti kurulabileceğine ilişkin ipucu verebilir.

3.20. *bol-* ve *ol-* fiillerinin kullanımları karşılaştırılabilir.

eger dünyāsı yoşdın bolsa ol ħār / peyāMBERġa Bilāl olmas idi yār (1433)

Burada olduğu gibi vezin gereği olmadan da *ol-* kullanımlarının sıklığı fikir verebilir.

3.21. Bazı eskicil biçimlerin bulunuşu da saha ve zaman tespitinde yararlı olabilir:

kaçan tapқан irür řurbet *idini* / veli bilmeġ taķı andağ *kidini* (254).

Bu beyitteki *idi* ve *kidin* kelimeleri, klasik yazı dilleriyle yakınlığı olan sahalarla ilişki bakımından dikkat çekici olabilir.

4. Eski Türkçe için zaman ve saha ayrımını belirleyecek ölçütler oluşturma çalışmalarını tanıyoruz. Bunlar, Zieme'nin, Erdal'ın ve Doerfer'in çalışmaları olarak sayılabilir (Zieme, 1969; Erdal, 1979; Doerfer, 1993). Eckmann'ın (1957; 1959; 1964) tespitlerinin dışında, Klasik sonrası Doğu Türk yazı dilinin ayırıcı özelliklerinin de daha ayrıntılı tespiti, bir ihtiyaç olarak önümüzde durmaktadır. Benzer sorun aslında Osmanlı Türkçesi için de kısmen vardır denebilir. Başlangıçta dil çalışmalarında eski metinlerin incelenmesine ağırlık verilmesi gerekliydi, bu doğrultuda çalışmalar eski metinlere yöneldi, temel özellikler ortaya çıktı. Geç dönem metinlerinin problemleri daha azmış gibi göründü. Osmanlıca metinler daha çok edebî metin olarak değerlendirildi. Aynı şekilde Doğu Türkçesi metinleri de klasik sonrası incelemeleri açısından daha zayıf kalmıştır. Klasik sonrası metinlerde ortaya çıkan zorluklardan

biri de metin sayısının ve hacminin çokluğudur. Bugün bu zorluğu aşacak araştırmacı sayısına ve teknik donanımına sahibiz.

Doğu Türk yazı dilinde mahallîleşme ile kastımız, giderek Doğu Türkçesi yazı dilinin tek yazı dili olmaktan çıkarak yeni yazı dillerinin habercisi olmak mı demektir? Evet. Klasik sonrası metinlerdeki klasik metinlerden farklı özelliklerin ortaya konması, hem daha az incelenmiş metinlerin dil özelliklerinin tespiti hem de mahallî unsurların yazı diline yansımaları ile yeni yazı dillerinin kuruluşuna taban oluşturmasının görülmesi bakımından önemlidir.

Kaynaklar

- ABBASOV, İmran. (1996) Kayyum Nâsırî'nin Tatar Edebiyatındaki Yeri. *Türklük Bilimi Araştırmaları S. 3*, Sivas, 77-89.
- ATALAY, Besim. (1986) *Divanü Lugat-it-Türk Dizini "Endeks" IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 524.
- BURAN, A.- ALKAYA. (2001) *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Ankara: Akçağ, 2. Baskı.
- COŞKUN, Volkan. (2000) *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 752,
- DOERFER, G. (1993) *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte*. Wiesbaden : Harrassowitz Verlag.
- ECKMANN, Janos. (1957) Zur Charakteristik der islamischen mittelasiatisch-türkischen Literatursprache. *Studia Altaica, Festschrift für Nikolaus Poppe zum 60. Geburtstag* AM 8. August, 51-59.
- ECKMANN, Janos. (1964) Çağatay Edebiyatının Son Devri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1963*, Ankara, 121-156.
- ECKMANN, Janos. (1965) Die tschaghataische Literatur. *Philologia Turcicae Fundamenta*, Tomum Secundum, 304- 402.
- ECKMANN, Janos. (1988) *Çağatayca El Kitabı* (Çeviren Günay Karaağaç). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No, 3412.
- ERDAL, Marsel. (1979) The Chronological classification of Old Turkish texts. CAJ 23, 1979, 151-175.

- GÖTZ, Manfred. (1968) *Türkische Handschriften Teil 2*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- HOFMANN, H.F. (1969) *Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey Section III, part I: Authors*, Utrecht.
- IVANICS, Maria - Mirkasym USMANOV, (2002) *Das Buch der Dschingis-Legende (Däftär-i Čingiz-nämä) I*. Szeged : Studia uralo-altaica 44.
- İNAN, Abdülkadir. (1957) Ebulgazi Bahadır Han ve Türkçesi. *Türk Dili Araştırmaları Belleten 1957*, 29-39.
- K. ÖLMEZ, Zuhâl. (1996) *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Ankara: Simurg Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 3.
- KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad. (1988) “Çağatay Edebiyatı” maddesi. *İslam Ansiklopedisi C. III*, 271-323.
- MAHDÛM, Abid Nazar. (1993) *Süfî Allâyâr ve Sebâtü'l-Âcizîn'i*, İstanbul Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi (Danışman Prof.Dr. Kemal Yavuz), İstanbul (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÖTG (1975) *Özbek Tili Grammatikası I Mârfâlâğiya* (G. A. Abdurahmânâv, Ş. Ş. Şâabdurahmânâv, A. P. Hâciev). Taşkent: Özbekistân SSR Fanlar Akademiyası.
- ÖNER, Mustafa. (1998) *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 703.
- ÖZTÜRK, Jale. (1995) *Meczub Divanı*. Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi (Danışman Doç.Dr. Mehmet Özmen).
- TACEDDİN YALÇIGULOĞLU. (1858) *Risale-i Azize*. bkz. *Risale-i Azize* (1858).
- RİSALE-İ AZİZE (1858) *Risale-i Azize Şerh-i Sebâtü'l-Acizin*. Kazan, 1858 senede 1275.
- SEBATÜ'L-ACİZİN (1848) *Kitab-ı müstetab-ı şeref-meab Sebâtül-Acizin* El-Şeyhü'l-Arif billah Süfî Allahyari'l-Mingali el-Buhari. rumiye 1823 hicriye 1263.
- SEBATÜ'L-ACİZİN (1894) *Kitabu müstetab ve şerifi'l-meab Sebâtü'l-Acizin*. Kazan.

- SEBATÜ'L-ACİZİN (1991) Sufi Allayar, *Sabatul-Acizin* (1991) Taşkent: Mehnat.
- TDTEA (2001) *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 18 Tatar Edebiyatı II*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.
- TDEA (2002) *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi C. I*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- TOGAN, Zeki Velidi. (1999) *Hâturalar – Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültürel Mücadeleleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 298.
- ZEYNALOV- Gedikli. (1993) Ferhat Zenalov, *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi* (Çeviren Yusuf Gedikli). İstanbul: Cem Yayınevi.
- ZIEME, P. (1969) *Untersuchungen zur Schrift und Sprache der manichäisch-türkischen Turfantexte*. Berlin.